

Janosz-Biskupowa, Irena

Rozwój przestrzenny miasta Jeziorany

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 3-16

1965

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA JEZIORANY*

Jeziorany należały zawsze do mniejszych miejscowości na terenie Prus i dlatego nigdy nie budziły wśród badaczy szerszego zainteresowania swoimi dziejami. Tym cenniejsza jest praca A. Poschmanna, wydana z okazji 600-lecia istnienia miasta. Nie jest to monografia, lecz raczej zbiór 23 szkiców wraz z czterema dodatkami, w tym chronologiczne zestawienie ważniejszych wydarzeń z lat 1338—1934. Wartość szkiców podnosi ich solidna podstawa źródłowa oraz liczne cytaty¹.

Istnieją jeszcze dwa artykuły poświęcone Jezioranom: H. Schmauch zajmuje się problemem budownictwa², a A. Ulbrich kościołem parafialnym³.

Artykuły A. Poschmanna⁴ i V. Röhricha⁵ dotyczą zagadnień osadnictwa, w tym i Jezioran, natomiast okresu wojny trzynastoletniej tegoż V. Röhricha⁶, a wojny popieję H. Schmaucha⁷. O sprawach budownictwa traktują prace H. Bonka⁸ i A. Boettichera⁹. Treściwe wiadomości o dziejach Jezioran podają Rosenberg w *Deutsches Städtebuch*¹⁰ oraz *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*¹¹. Krótkie

* Artykuł powyższy opracowany został na zlecenie Działu Dokumentacji Naukowej Pracowni Konserwacji Zabytków w Warszawie, jako materiał do opracowania planu zagospodarowania przestrzennego m. Jeziorany. Kierownictwu PKZ składam serdeczne podziękowanie za udzielenie zezwolenia na opublikowanie niniejszego artykułu.

¹ A. Poschmann, *600 Jahre Seeburg. Bilder aus alter und neuer Zeit*, Bischofstein 1938.

² H. Schmauch, *Zur Baugeschichte von Seeburg*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands (dalej skrót ZGAE), Bd. 25, 1935, ss. 793—795.

³ A. Ulbrich, *Die alte katholische Pfarrkirche in Seeburg und ihre Neuausmalung*, Ermland, meine Heimat, 1929, nr 12.

⁴ A. Poschmann, *Die Siedlungen in den Kreisen Braunsberg und Heilsberg*, ZGAE, Bd. 17, 1910, ss. 501—562; Bd. 18, 1911, ss. 489—532.

⁵ V. Röhrich, *Die Kolonisation Ermlands*, ZGAE, Bd. 18, 1911, ss. 243—394.

⁶ V. Röhrich, *Ermland im dreizehnjährigen Städtekerige*, ZGAE, Bd. 11, 1897, ss. 328—489.

⁷ H. Schmauch, *Der Kampf zwischen dem ermländischen Bischof Nikolaus von Tungen und Polen oder Pfaffenkrieg*, ZGAE, Bd. 25, 1935, ss. 69—186.

⁸ H. Bonk, *Die Städte und Burgen in Altpreussen in ihrer Beziehung zur Bodengestaltung*, Königsberg 1895.

⁹ A. Boetticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, Bd. 4: *Das Ermland*, Königsberg 1894.

¹⁰ *Deutsches Städtebuch*, hrsg. von E. Keyser, Stuttgart 1939.

¹¹ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1882, t. 3.

wzmianki znaleźć można w wydawnictwie *Warmia i Mazury*¹².

W zakresie kartografii dysponujemy dwoma planami: z 1806 r.¹³, z lat 1807-8¹⁴ oraz szkicem sytuacyjnym Giese go z lat 1826-8¹⁵.

Jeśli natomiast chodzi o przekazy ikonograficzne, to większość ich dotyczy zamku i kościoła parafialnego i znajduje się we wspomnianej wyżej książce A. Poschmanna.

I. UKŁAD PRZESTRZENNY MIASTA JEZIORANY DO POŁOWY XIX WIEKU

A. Tło historyczne

Jeziorany leżą na dawnym przesmyku pomiędzy jeziorami na szerokości geograficznej 53° 58' 10" i długości geograficznej 20° 44' 45".

W początkach XIV wieku kolonizacja prowadzona przez biskupów warmińskich osiągnęła pasmo jezior na południu Warmii. Podniesienie obronności kraju wymagało budowy zamków i warownych miast na najdalej wysuniętych punktach, przede wszystkim w miejscach, które dawały wrogom, w tym wypadku Litwinom, możliwość łatwego wtargnięcia w głąb kraju. Budowle te miały jednocześnie zapewnić bezpieczne schronienie okolicznej ludności wiejskiej. Względy te tłumaczą zakładanie w tzw. trzecim etapie kolonizacji Warmii takich miast jak np. Reszla i Jezioran¹⁶.

Na jednym przesmyku pomiędzy jeziorami — w tej chwili przeważnie już nieistniejącymi — wśród rozległych lasów, kanonik braniewski magister Mikołaj, jako zastępca biskupa i wójt Henryk von Luter ulokowali w 1338 r. miasto Jeziorany. Założono jednocześnie, że wraz z miastem powstanie tu potężny zamek, jako siedziba komornictwa jeziorańskiego.

Zasadzą miasta został Heinko Wendepaffe, który w tym celu otrzymał 80 łanów. Z tego 11 łanów należało do sołtysa, 6 stanowiło uposażenie kościoła, 1 łan przeznaczono na zabudowę miasta, a 1 zarezerwowano na potrzeby zamku jako pastwisko. Pozostałe 61 łanów przeznaczono do podziału pomiędzy przyszłych mieszczan. Ponadto miasto otrzymało 30 łanów do wspólnego użytku. Mieszkańcy, podobnie jak w Reszlu, rekrutowali się z wewnętrznej kolonizacji. Pochodzili oni z Ornety, Lidzbarka Warmińskiego i Dobrego Miasta, przeważnie byli to młodsi synowie patrycjuszcy lub też ubożsi mieszkańcy tych miast. Jeziorany lokowano na prawie chełmińskim. Tak, jak w innych podobnych miastach, mieszkańcy uzyskali zwolnienie na 10 lat cd czynszu w wysokości 1/2 grzywny od łana lub 6 fenigów chełmińskich od parceli w mieście. 30 łanów lasu miało zaspokoić potrzeby własne miasta. Ogół

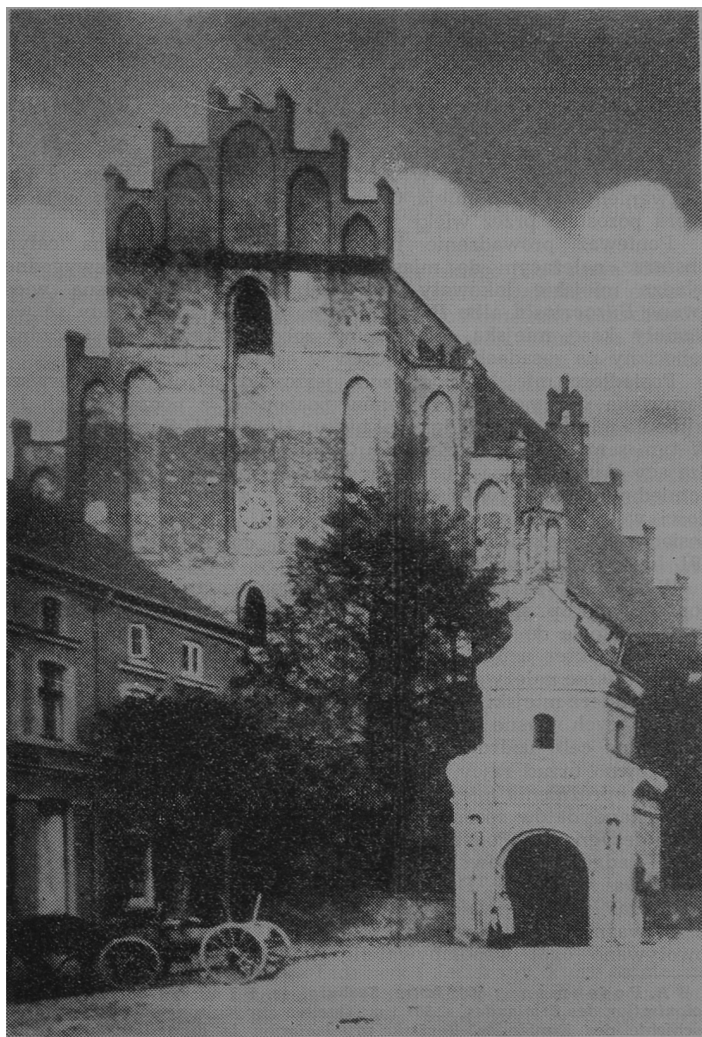
¹² *Warmia i Mazury*, pod. red. S. Zajchowskiej i M. Kiełczewskiej-Zaleskiej, Poznań 1953, t. 1—2.

¹³ A. Poschmann, *600 Jahre Seeburg*, ryc. 10.

¹⁴ H. Bonk, op. cit., tabl. IV.

¹⁵ A. Boetticher, op. cit., s. 237, ryc. 173.

¹⁶ V. Röhrich, *Geschichte des Fürstbistums Ermland*, Braunsberg 1925, ss. 119 i n.; H. Kellertat, *Die Städte Ostpreussens in ihrer geographischen Lage und deren Auswirkung*, Königsberg 1934, ss. 32 i n.

Ryc. 1. Kościół parafialny w Jezioranach

Repr. A. Kuraczyk

mieszczan uzyskał zezwolenie na łowienie ryb małymi narzędziami oraz prawo połowania. Do sołtysa należały sądy mniejsze oraz $\frac{1}{3}$ dochodów z kar sądowych. Sądy większe zastrzeżone zostały dla wójta biskupiego. Oprócz tego mieszczanie otrzymali prawo budowy kramów, ław i łaźni z tym, że dochodami z nich na równi podzielił się biskup, sołtys i władze miejskie. Wilkierze, czyli ustawy miejskie, wymagały zgody biskupa.

Korzystając z przywileju, gwarantującego uposażenie dla przyszłej parafii, jeszcze w XIV wieku wybudowano kościół pod wezwaniem św. Bartłomieja. Obok niego powstała szkoła parafialna, która pozostała przez wieki jedyną szkołą w mieście.

Ponieważ prowadzenie bezpośredniej gospodarki na całym obszarze należącym do miasta było dla mieszczan niewygodne, władze miejskie lokowały w latach 1345—1353 własną wieś, zwaną *Bürgerwald* albo *Bürgerdorf* na 40 łanach. Dochody ze wsi zasilaly kasę miejską, a chłopów zobowiązano do dostarczania robocizny na zasadach istniejących w okolicznych wsiach.

Posiadłości miejskie poszerzono jeszcze dwukrotnie — pierwsza darowizna w wysokości 40 łanów pochodziła z początkowych lat istnienia miasta, drugiej dokonał biskup Henryk III Sorbom w 1389 r. W tym samym roku tenże biskup wydał nowy przywilej, potwierdzający dawniejszy i obejmujący późniejsze darowizny. Różnica pomiędzy obu przywilejami polegała na zwiększeniu w drugim ilości wolnizny miejskiej z 30 łanów na 31. W ten sposób obszar posiadłości miejskich — nie zmieniany do 1772 r. — wynosił 191 łanów, a po odliczeniu 40 łanów wsi *Bürgerwald* — 151¹⁷.

W 1393 r. rada miejska skoncentrowała całokształt władzy poprzez wykup sołectwa¹⁸. Sprawy ustrojowe miasta pozostały w swej istocie do 1772 r. nie zmienione. Wszelkie rozporządzenia miały charakter uzupełniający lub usuwający nadużycia. Z ustaw tych wymienić należy zarządzenie w sprawie szarwarków z 1580 r.¹⁹, nowy wilkierz miejski z 1610 r.²⁰ oraz z 1672 r. dotyczący mieszczan, posiadających własne łany²¹, a wreszcie ordynację miejską z 1746 r. mającą na celu uzdrowienie stosunków panujących w mieście²².

Zarówno urząd rajcy, jak i ławnika był w zasadzie dożywotni. W razie opróżnienia miejsca w radzie, przedstawiała ona biskupowi trzech kandydatów spośród ławników, biskup zaś wówczas jednego z nich desygnował. Podobnie było w przypadku uzupełnienia składu ławy. Rada prezentowała trzech obywateli miejskich, a biskup dokonywał wyboru²³. Do ławy należało sądownictwo kryminalne, radzie zaś przysługiwało sądownictwo w sprawach cywilnych²⁴.

W ważniejszych sprawach jak wojna, nałożenie podatku itp. powoływano ogół współobywateli. W XVI wieku, podobnie jak

¹⁷ A. Poschmann, *600 Jahre Seeburg*, ss. 1 i n.; V. Röhrich, *Die Kolonisation des Ermland*, s. 367 i n.; Quellen zur Kultur- und Wirtschaftsgeschichte des Ermland, *Revisio privilegiorum in ditionibus episcopaliibus 1767*, Bibliotheca Warmiensis, Braunsberg 1931, Bd. 4.

¹⁸ A. Poschmann, *600 Jahre Seeburg*, s. 18.

¹⁹ Ibidem, s. 30.

²⁰ Ibidem, s. 21.

²¹ Ibidem, s. 32.

²² Ibidem, s. 34.

²³ Ibidem, ss. 18 i n.

²⁴ Ibidem, ss. 18 i n.

w innych miastach pruskich i pomorskich, powołano do życia stałe przedstawicielstwo mieszkańców, tzw. trzeci ordynek, składający się z 12 członków²⁵.

Znacznie bardziej urozmaicone od dziejów ustroju były koleje samego miasta. Rozwój Jezioran postępował bardzo powoli. Miasto, jak wspomniano, należało do mniejszych ośrodków warmińskich. W poważnej mierze przyczyny tego upatrywać należy w braku odpowiednich dróg, łączących miasto z innymi ośrodkami. Drugim powodem były częste w XV wieku wojny polsko-krzyżackie, których działania nie omijały Jezioran. I tak np. w czasie tzw. wojny głodowej w 1414 r. miasto zostało spalone²⁶.

Jeziorany przystąpiły do Związku Pruskiego już 5 maja 1440 r.²⁷. Były jednak za słabe ekonomicznie i zanadto uzależnione od przychylnego Krzyżakom biskupa warmińskiego Franciszka Kuhschmalza, by mogły odegrać w nim jakąś znaczącą rolę. Jednak na początku powstania antykrzyżackiego w 1454 r. poddały się bez oporu oddziałom związkowców. Gdy w lecie 1454 r. nałożono kontrybucję na wszystkie miasta, na Jeziorany wypadło tylko 200 grzywien, czyli 1/3 wysokości wpłat — Reszla, Lidzbarka czy Ornety. Załogę Jezioran stanowili zaciężni czescy, pozostający na służbie polskiej. Po bitwie pod Chojnicami, gdy w końcu 1454 r. i w 1455 r. większość miast dostała się w ręce krzyżackie, Jeziorany nadal trwały przy Polsce i Związku. 20 stycznia 1456 r. zaciężni krzyżaccy przypuścili szturm na miasto i zamek. Chociaż miasto straciło wówczas 32 zabitych i wziętych do niewoli, niemniej nie zostało zdobyte. W 1461 r. miasto poddało się biskupowi warmińskiemu, Piotrowi Legendorfowi, wybranemu w roku poprzednim. W 1463 r. zaciężni z Pasłęka spalili Jeziorany. W 1464 r. biskup Legendorf zawarł odrębny pokój z Kazimierzem Jagiellończykiem. II pokój toruński z 19 października 1466 r. przesądził na trzysta lat przynależność Warmii, a z nią i Jezioran, do państwa polskiego²⁸.

Jednak nie długo cieszyło się miasto uzyskanym pokojem. Zatarg pomiędzy królem polskim Kazimierzem Jagiellończykiem a Mikołajem Tungenem o biskupstwo warmińskie przeszedł szybko w starcie zbrojne. W latach 1471-2 Lidzbark, Jeziorany i Reszel znajdowały się w rękach królewskich. Najprędzej odpadł Reszel. W lipcu 1472 r. polska załoga zamku z obawy przed Tungenem spaliła przedzámczę w Jezioranach. W 1472 r. Lidzbark i Jeziorany przeszły pod tymczasowy zarząd stanów pruskich jako pośredników pomiędzy królem a Tungenem. Posiadanie obu zamków stwarzało warunki do właściwego panowania nad Warmią. Dlatego też Tungen przypuścił w 1474 r. atak na Lidzbark i Jeziorany, które ostatecznie zostały zdobyte. W listopadzie 1478 r. na zamku rezydował wójt biskupi Hans Roder, ale 23 grudnia tegoż roku, z obawy przed zniszczeniem Jeziorany poddały się wojskom polskim. Zamek pozostał jednak w rękach załogi biskupiej, na której czele zamiast Rodera stanął Krzyżak. Sytuacja taka trwała do chwili zawarcia

²⁵ Ibidem, s. 19.

²⁶ V. Röhrich, *Die Kolonisation*, s. 288.

²⁷ Archiwum Toruńskie, dokument nr 980.

²⁸ V. Röhrich, *Ermland im dreizehnjährigen Städtekerige*.

układu w Piotrkowie (15 lipca 1478 r.) pomiędzy królem polskim a biskupem Tungenem²⁹.

Życie wewnętrzne w Jezioranach nie odbijało się szerszym echem, nic więc dziwnego, że gros wiadomości o tym mieście łączy się z okresami wojen. W 1520 r. w czasie wojny polsko-krzyżackiej, przeciągały obok Jezioran wojska polskie, zdążające we wrześniu pod Barczewo. Miasto skłonne było nawet poddać się Krzyżakom, a opodatkowaniu się na rzecz Zakonu przeszkodził Wend von Eulenburg, dowódca zamku³⁰.

Po tej wojnie nastąpił przeszło stuletni okres pokoju, wypełniony wypadkami mniejszej wagi. W 1565 r. pojawiła się wzmianka o szkole parafialnej, choć szkoła ta istniała z pewnością znacznie wcześniej. Szkoła żeńska powstała w 1609 r. W latach 1543 i 1550, z powodu panującej zarazy przebywał tutaj często biskup warmiński Tideman Giese. W 1570 r. biskup Marcin Kromer darował miastu fosa z prawem rybołówstwa. W 1583 r. tenże biskup uporządkował terminy jarmarków na terenie Warmii. W Jezioranach, od dawna, odbywały się rocznie trzy zwykłe jarmarki (poniedziałek przed Gromniczną, po czwartej niedzieli po Wielkiejnocy i po św. Marcinie). W 1777 r. doszedł jeszcze czwarty (w trzeci poniedziałek po św. Piotrze i Pawle). Ponadto odbywały się trzy jarmarki na bydło i konie. Termin targu tygodniowego ulegał częstym zmianom. Jednak jarmarki i targi niewiele pomogły Jezioranom w ich rozwoju, zapewne zła komunikacja osłabiała tętno życia gospodarczego. W 1614 r. miasto zajmowało przedostatnie miejsce wśród miast warmińskich. Do miasta przybywali jedynie chłopci z najbliższej okolicy ze zbożem na sprzedaż i do młyna. Pogorszyły jeszcze sytuację zarazy z lat 1571, 1587 (zmarła wtedy podobno prawie połowa całej ludności), 1589, a w 1633 r. spłonęło prawie całe miasto z wyjątkiem folusza³¹.

W 1656 r. w czasie wojny polsko-szwedzkiej elektor Fryderyk Wilhelm zajął Warmię. Wszystkie miasta, m. in. Jeziorany, złożyły mu przysięgę wierności. Dla celów podatkowych elektor nakazał swoim komisarzom przygotować opis wszystkich nowo zajętych miast. Opis Jezioran, poza opisem samego miasta i zamku, zawiera m. in. dane dotyczące młynów, stawów i uposażenia urzędników. Po wojnach szwedzkich osiedliło się w okolicach Jezioran sporo ludności polskiej, która przeniknęła również do miasta³².

Wiek XVIII upłynął pod znakiem ustawicznych przemarszów wojsk polskich, szwedzkich i rosyjskich. W 1703 r. Jeziorany zostały zajęte przez Szwedów i zmuszone do zapłacenia ogromnej kontrybucji w wysokości 26 000 zł. W 1719 r. wybuchła tzw. wojna garncarzy pomiędzy rzemieślnikami Jezioran i Bisztynka. Powodem jej był zatarg o prawo korzystania z jarmarków i kiermaszów w pobliskich wioskach. Biskup Teodor Potocki musiał wydać w tej sprawie specjalne rozporządzenie, regulujące zasięg działalności handlowej obu miast.

²⁹ H. Schmauch, *Der Kampf zwischen dem ermländischen Bischof Nikolaus von Tungen und Polen oder der Pfaffenkrieg*.

³⁰ J. Kolberg, *Ermland im Kriege des Jahres 1520*; A. Poschmann, *600 Jahre Seeburg*, s. 151.

³¹ Ibidem, ss. 123 i n.; *Deutsches Städtebuch*, s. 106.

³² A. Poschmann, *600 Jahre Seeburg*, ss. 43. i n.; V. Röhrich, *Die Kolonisation*, ss. 388 i n.; Warmia i Mazury, t. 2. s. 40.

Poza garncarzami Jeziorany posiadały szereg innych cechów. Piekarze, rzeźnicy i szewcy występowali już w pierwszych latach istnienia miasta. Ponieważ było zbyt wielu mistrzów w stosunku do potrzeb miasta, liczbę ich ograniczano lub regulowano kolejność produkcji. W 1772 r. było 26 mistrzów szewskich, którzy znajdowali zbyt dla swoich wyrobów przede wszystkim na jarmarkach i w okolicznych wioskach. Z innych rzemiosł wymienić należy krawców, kuśnierzy, sukienników, kołodziejów, węgoborników, tokarzy. Cech kowali poza właściwymi kowalami, skupiał także ślusarzy, cieśli, paśników, rymarzy, igielników, gwoździarzy, siodlarzy, płatnerzy, kotlarzy i zegarmistrzów. W ciągu całych dziejów miasta tylko jeden raz pojawił się złotnik³³.

Ryc. 2. Zamek w Jezioranach w 1752 r.

Widok od strony północno-zachodniej

Repr. A. Kuraczyk

Położenie miasta pogorszył trzykrotny pożar stodoł oraz spalenie się młyna zamkowego. W 1743 r. mieszczenie nie mogli zapłacić czynszu z powodu panującego tam od 7 lat pomoru koni³⁴.

W trudnym położeniu znajdowały się Jeziorany w 1772 r., kiedy zajęły je Prusacy. Świadczą o tym najlepiej wyniki ankiety, przeprowadzonej dla celów podatkowych przez komisarzy króla pruskiego. W mieście i na przedmieściach na 215 dymów, wliczając stodoły, budy itp., przypadały 1302 osoby. Wśród nich: 270 mężczyzn, 325 kobiet, 98 synów powyżej 10 lat, a 163 poniżej, córek odpowiednio 121 i 155, 22 parobków, 25 czeladników, 22 chłopaków,

³³ A. Poschmann, *600 Jahre Seeburg*, ss. 40 i n.

³⁴ *Ibidem*, s. 153.

70 dziewczek służebnych i 30 dziewcząt. Na wspomniane 1302 osoby, pełne prawa miejskie miało tylko 172 obywateli. Głównymi zajęciami mieszkańców były uprawa roli, rzemiosło, warzenie piwa, gorzelnictwo i wyszynk, ponadto przedzenie nici na sieci i wyrób płótna. Handel nie odgrywał większej roli, z wyjątkiem handlu woskiem. Każdy dom posiadał prawo warzenia piwa i wyrobu gorzałki, ale w rzeczywistości prawo to wykorzystywała tylko część obywateli. Zadłużenie miasta wynosiło 11 666 zł. Spis z 1774 r. podał też liczby inwentarza żywego: 302 konie, 390 sztuk bydła rogatego, w tym 212 krów, 200 owiec³⁵.

Pierwsze lata panowania pruskiego — to przede wszystkim reforma ustroju. Regulowały go dwie ustawy: z 1773 r. dla wszystkich zagarniętych przez Prusaków miast, z wyjątkiem Elbląga i szczegółowa instrukcja dla magistratu w Jezioranach z 1784 r.

Najważniejszymi zmianami były zniesienie samorządu, wprowadzenie odpłatności urzędów oraz rozdzielenie władzy administracyjnej od władzy sądowniczej. To ostatnie, w przypadku Jezioran, miało charakter raczej formalny niż faktyczny, gdyż w mniejszych osiedlach miejskich burmistrz koncentrował w swoich rękach obie władze.

W 1808 r. na podstawie ustawy Steina-Hardenberga przeprowadzono dalszą reformę władz miejskich. Powstał sąd miejski, w 1823 r. utworzono w Jezioranach sąd okręgowy. W 1849 roku miasto, należące już od 1818 r. do powiatu reszelskiego, zostało również podporządkowane sądowi powiatowemu w Reszlu. Ponadto z ustaw, dotyczących miasta, wymienić należy rozporządzenie w sprawie warzenia piwa³⁶.

Reforma ustroju miejskiego spowodowała napływ urzędników z innych stron Prus, co z kolei stało się przyczyną utworzenia gminy ewangelickiej. Nabożeństwa odbywały się na terenie dawnego zamku. W 1817 r. utworzono również szkołę ewangelicką, w której nauczycielami byli pastory³⁷.

Po 1772 r. nowe władze miejskie przystąpiły przede wszystkim do porządkowania majątku miejskiego, regulowano m. in. tytuły prawne, dotyczące poszczególnych nieruchomości. Szereg obiektów miejskich, jak młyn, browar, cegielnię, spichrze i inne wydzierżawiono³⁸. Akcję tę przerwał pożar (7 lipca 1783 r.) powstały od pioruna, który strawił całe prawie miasto. Następne lata upłynęły na usuwaniu zniszczeń. Niestety ogień niszczył miasto co kilka lat. Ledwo zdążyło się odbudować, padało pastwą nowych pożarów³⁹.

Usadwienie garnizonu wojskowego w 1786 r. miało miastu pomóc w odbudowie. Zwiększenie liczby mieszkańców prawie o 1/3 wpłynęło korzystnie na ożywienie gospodarcze miasta⁴⁰. Uzyskane tą drogą sukcesy zostały unicestwione przez wybuch wojny prusko-francuskiej i zajęcie miasta 4 stycznia 1807 r. przez

³⁵ A. Kolberg, *Zur Verfassung Ermlands beim Übergang unter die preussische Herrschaft im J. 1772*, ZGAE, Bd. 10, 1894, ss. 708 i n.; A. Poschmann, *600 Jahre Seeburg*, s. 106.

³⁶ Ibidem, ss. 55 i n., 113 i n.

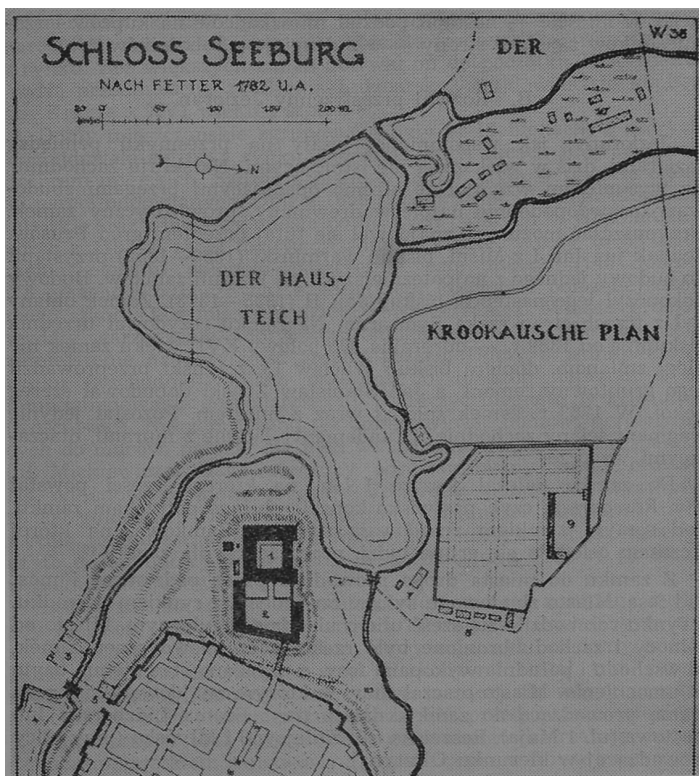
³⁷ Ibidem, ss. 139 i n.

³⁸ Ibidem, ss. 153 i n.

³⁹ Ibidem, ss. 81 i n., 156.

⁴⁰ Ibidem, ss. 98 i n.

wojska francuskie. Wkrótce na miejsce oddziałów francuskich wkroczyły do Jezioran oddziały rosyjskie, przez których niedbałość znowu spłonęło miasto. Do 1813 r. tj. do odwrotu Wielkiej Armii Napoleona, na porządku dziennym były rekwizycje i kontrybucje. Wyniszczenie ludności spotęgowane chorobami i nieurodzajem,

Ryc. 3. Plan zamku z 1782 r.

Repr. A. Kuraczyk

w 1812 r. dochodziło do ostateczności. Liczba mieszkańców spadła z 1453 w 1802 r. do 1134 w 1809 r.⁴¹. Lata późniejsze przyniosły dość szybki wzrost liczby mieszkańców: w 1819 r. notujemy powrót do stanu z 1802 r., 1831 r. — 1899; 1852 r. — 2389⁴². W 1849 r. Jeziorany

⁴¹ Ibidem, ss. 102 i n.

⁴² Ibidem, ss. 127, 162.

były najmniejszym miastem na terenie Warmii, a w skali prowincji zajmowały w tym czasie 50 miejsce (na 80 miast). Później nastąpił dalszy spadek. Jedną z zasadniczych przyczyn tego stanu był w dalszym ciągu brak dogodnych połączeń komunikacyjnych. W Jezioranach nie wybudowano nawet zajazdu ani karczmy⁴³.

W latach 1851—1858 przeprowadzono w Jezioranach separację gruntów, która stała się początkiem powstania układu kapitalistycznego, w mieście — nastąpił podział mieszkańców na kupców i rzemieślników z jednej strony — a z drugiej — robotników⁴⁴.

B. Rozwój przestrzenny Jezioran

Jeziorany, jak wspomniano, leżały na przesmyku pomiędzy jeziorami, dziś w większości nie istniejącymi. Na skraju zachodnim, na wysuniętym wzgórzu ze stromo opadającymi brzegami zbudowano prawdopodobnie najpierw drewniany, prowizoryczny zamek. Przypuszczać można, że znajdował się tutaj przedtem gród Prusów. Jednak już Jan I z Miśni, biskup warmiński (1350—1355) przystąpił do budowy jednego z najpotężniejszych na Warmii zamków. Budowy dokończył jego następca, biskup Jan II (1355—1373). Zamek obłany był z trzech stron rzeką Symsarną. Na zamku rezydował urzędnik biskupi, a od 1389 r. — burgrabia. Do połowy XVII wieku zamek nie uległ zmianom, dopiero biskup Wacław Leszczyński przeprowadził jego gruntowny remont, a Jan Stanisław Zbąski dobudował szereg pokoi. W 1783 r. zamek spłonął wraz z miastem. Pozostał jedynie fragment ściany zachodniej i fundamenty łącznie z murami, otaczającymi wzgórze.

Do zamku należał jeszcze 1 łan, na którego części powstał tzw. *Rossgarten*, czyli pastwisko końskie służące potrzebom zamku. Pod samym zamkiem znajdowała się Wola Zamkowa, na której z czasem osiedliła się grupa ludzi, pracujących dla zamku⁴⁵.

Z zamku do miasta droga prowadziła przez podzámcze i most nad fosą. Miasto zbudowane było w czworobok, z rynkiem pośrodku. Z rynku rozchodziło się sześć ulic o układzie regularnym. Miasto od północy i zachodu bronione było rzeką, a częściowo przez zamek, od wschodu i południa wykopano fosy, a uzyskaną stąd ziemię użyto na umocnienia. Miasto otaczał mur, w którym znajdowały się, poza bramą prowadzącą do zamku, dalsze trzy: Brama Lidzbarska lub Mostowa (ul. 1 Maja), Reszelska (ul. Kolejowa) i Młyńska (przy ulicy prowadzącej w kierunku Olsztyna).

Jako najwcześniejszą budowlę należy wymienić młyn, wzmiankowany już w przywileju z 1338 r., a położony nad Stawem Młyńskim, obecnie już nie istniejącym⁴⁶.

Rzeczą uderzającą w zabudowie Jezioran jest brak, do XV wieku, czy nawet XVI wieku, ratusza. Na zwykłym jego miejscu, na rynku znajdowały się ławy rzeźników i sukieników oraz kramy szewców

⁴³ Ibidem, ss. 123 i n.

⁴⁴ Ibidem, s. 156.

⁴⁵ A. Boetticher, op. cit., s. 236; H. Bonk, op. cit., s. 104; V. Röhrich, *Die Kolonisation*, ss. 382 i n.

⁴⁶ Ibidem, ss. 383 i n.; H. Kelletat, *Die Städte Ostpreussens*, ss. 91, 127 i n.

i browar, z którym konkurował browar zamkowy. Władze miejskie urzędowały w domu burmistrza lub jakimś innym prywatnym. Zbudowany w XV czy XVI wieku ratusz nie istniał długo, skoro nie było go już w 1656 r.⁴⁷

Brak jest też dokładnej daty budowy kościoła parafialnego św. Bartłomieja. Z pewnością początkowo wzniesiono tymczasowy kościółek drewniany. W połowie XIV wieku wybudowano duży, trzynawowy kościół gotycki, położony w północno-wschodnim narożniku miasta. Dojście do kościoła prowadziło bezpośrednio z rynku. Bez większych zmian dotrwał on do początku XIX wieku.

Na przedmieściu, za Bramą Lidzbarską, znajdowała się kaplica św. Krzyża z XVI wieku i szpital⁴⁸.

Domy mieszkańskie zgrupowane były w 10 blokach, z których 7 znajdowało się przy rynku, pozostałe przy ulicach prowadzących do bram miejskich. Sądząc z planu z 1807 r. było w mieście około 90 parcel budowlanych. Opis z 1656 r. podkreślał silne obwarowania miejskie oraz odbudowę miasta po licznych pożarach⁴⁹. Wspomniany pożar z 1783 r. zadał miastu zasadniczą klęskę. Wtedy to od uderzenia piorunu spłonęło doszczętnie całe miasto (145 domów i 6 gmachów publicznych) z wyjątkiem kościoła i położonej obok niego szkoły. Los miasta podzielił również zamek. Władze pruskie wydały zarządzenie, dotyczące odbudowy, a mające na celu zmniejszenie na przyszłość groźby pożaru. Domy z jednej strony rynku (wschodniej) miano przesunąć o 10 stóp naprzód, a za nimi zabudowania gospodarcze, by poszerzyć biegnącą w tyle ulicę (Kościuszki). Nie zamierzano też odbudowywać domów, przylegających do murów, parcele dla nich wyznaczono za Bramą Lidzbarską (ul. Mickiewicza). Jako pierwszy odrestaurowany został browar. Na odbudowę domów uzyskały Jeziorany pomoc w wysokości 26 000 guldenów. Drzewa wystarczało, trudności natomiast były z cegłą, czemu zaradono przez rozbiórkę zamku, z którego materiał użyto do odbudowy domów. Już w październiku 1783 r. 43 domy w połowie odbudowano.

Ledwo miasto zdołało się odbudować i zaczęło normalne życie, gdy 23 lipca 1792 r. spłonęły znowu 73 stodoły. Prawdziwym zaś nieszczęściem był pożar w 1807 r., który zniszczył 184 domy mieszkalne, 97 stajni, 99 stodoł i szop. Uszkodzony został tym razem również kościół. Odbudowa zaś, wobec toczącej się wojny prusko-francuskiej, była znacznie trudniejsza niż przed ćwierć wiekiem.

Po pożarze w 1783 r. mieszkanie generalnego dzierżawcy, zarządzającego majątkiem państwowym, umieszczono w folwarku królewskim Wójtówko. Najpierw zasypano gruzem fosę między zamkiem a podzamczem, następnie zaś między miastem. Na powstałym w ten sposób obszernym placu zamkowym, w oparciu o ocalałe skrzydło zachodnie, zbudowano ratusz, a na reszcie terenu wytyczono 12 działek budowlanych oraz miejsce dla straży pożarnej⁵⁰.

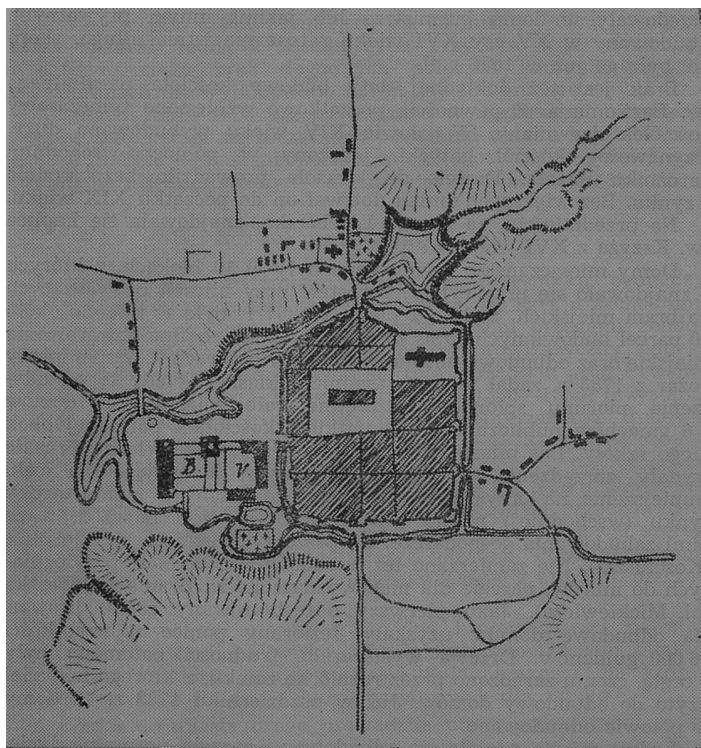
Raz jeszcze w 1843 r. nawiedził miasto pożar, który strawił 46 domów mieszkalnych i 32 stajnie w mieście, a 6 domów i 5 stajni

⁴⁷ A. Poschmann, *600 Jahre Seeburg*, s. 9.

⁴⁸ Ibidem, s. 68; H. Boetticher, op. cit., s. 238.

⁴⁹ A. Poschmann, *600 Jahre Seeburg*, s. 43; V. Röhrich, *Die Kolonisation*, ss. 388 i n.

⁵⁰ A. Poschmann, *600 Jahre Seeburg*, ss. 81 i n.

Ryc. 4. Szkic miasta i zamku według Giesego z lat 1826—1828

Repr. A. Kuraczyk

na terenie Woli Zamkowej. W mieście bez dachu nad głową pozostało 100 rodzin, na Woli — 12⁵¹.

II. UKŁAD PRZESTRZENNY JEZIORAN

W OKRESIE KAPITALIZMU (POŁOWA XIX W. — 1945 R.)

A. Tło historyczne

W okres kapitalizmu, zapoczątkowany separacją gruntów, wchodziły Jeziorany w bardzo trudnych warunkach. Trzy pożary, niszczące w ciągu 60 lat prawie całkowicie miasto, osłabiły jeszcze

⁵¹ Ibidem, s. 156.

bardziej potencjał gospodarczy Jezioran, które i tak nigdy nie były bogate. Niewiele pomógł rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej, wywołany uwłaszczeniem chłopów. Dużą bolączką stanowił brak dobrych dróg. Dopiero w 1868 r. przeprowadzono szosę na odcinku Barczewo—Jeziorany—Lutry, łączącą się z traktem, idącym z Królewca. Nie lepiej było z włączeniem miasta do sieci kolejowej. Pierwsza linia na terenie Prus powstała w 1856 r. Jeziorany zaś uzyskały stację dopiero w 1899 r., gdy wybudowano linię Lidzbarsk—Czerwonka. W latach 1902—1905 połączono Jeziorany szosą z Bisztynkiem⁵².

W omawianym okresie ludność Jezioran trudniła się drobnym handlem, rzemiosłem i rolnictwem. Kupcy pośredniczyli w kupnie i sprzedaży produktów, przywiezionych przez okolicznych chłopów. Jedynymi zakładami przemysłowymi były ciągle tylko młyn i folusz.

W 1906 r. zbudowano nową sieć wodociagową, a w następnym zainstalowano elektryczność. Chcąc poprawić swoje warunki materialne ludność emigrowała na zachód, co znalazło odbicie w liczbie mieszkańców: w r. 1871 — 2916; 1880 — 2960; 1890 — tylko 2797; 1900 — 3023; 1910 — 2965, w 1890 r. wyemigrowały z miasta 53 osoby. Niewiele pomogło wcielenie w 1897 r. Woli Zamkowej do miasta⁵³.

Z dziedziny szkolnictwa wspomnieć należy utworzenie w 1903 r. szkoły średniej, przekształconej w 1934 r. w szkołę zawodową⁵⁴.

Jeziorany odczuły w krótkim czasie skutki wybuchu I wojny światowej przede wszystkim poprzez najazd uciekinierów ze Wschodu. 23 sierpnia 1914 r. zatrzymały się tu władze powiatowe z Biskupca, a następnego dnia uciekła większość mieszkańców Jezioran, na miejscu pozostało tylko 200—300 osób. W końcu sierpnia walczone w pobliżu miasta, Jeziorany nie zostały jednak zajęte przez Rosjan. Po bitwie pod Tannenbergiem działania przesunęły się na wschód, a w mieście wracano mniej więcej do normalnego życia⁵⁵.

Pod względem gospodarczym okres po I wojnie światowej nie różnił się od poprzedniego. Te same były zajęcia ludności, wzrosło tylko bezrobocie. Miasto było nadal ośrodkiem wymiany handlowej jedynie dla najbliższej okolicy⁵⁶.

W 1930 r. założono komórkę organizacyjną partii narodowo-socjalistycznej. W 1932 r. padło 500 głosów na tą partię.

Zniszczenia II wojny światowej nie są równomierne. Wodociągi uszkodzone zostały w 20%, kanalizacja w 30%, sieć elektryczna — nie uszkodzona, sieć gazowa w 80%, budynki mieszkalne w 60%, przemysłowe w 21%, użyteczności publicznej w 15%. W 1946 r. Jeziorany liczyły 1248 mieszkańców⁵⁷, w 1957 r. — 2900, w 1962 r. — 3200 mieszkańców.

⁵² Ibidem, ss. 132 i n.

⁵³ Ibidem, ss. 129 i n., 157; A. Jelonek, *Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810—1955*, Dokumentacja geograficzna, 1956, zes. 5, s. 31.

⁵⁴ *Deutsches Städtebuch*, s. 107.

⁵⁵ A. Poschmann, *600 Jahre Seeburg*, ss. 115 i n.

⁵⁶ H. Kelletat, op. cit., s. 278.

⁵⁷ *Warmia i Mazury*, t. 2, s. 268; A. Jelonek, op. cit., s. 31.

B. Rozwój przestrzenny

II połowa XIX wieku jest okresem dalszej odbudowy miasta ze zgliszcz. Nie spalone bramy miejskie zostały rozebrane w latach 1860—1865. Ocalał jedynie fragment fortyfikacji miejskich od strony południowej. Kierunki rozbudowy miasta pokrywały się z wcześniejszymi: na północ i południe. Do dworca kolejowego oddalonego o mniej więcej 2 km od miasta, prowadzi raczej droga niż ulica. Zaraz za Starym Miastem kończą się zabudowania. Po stronie zachodniej drogi znajduje się cmentarz. Z prac budowlanych sprzed I wojny światowej wymienić można jedynie budowę kościoła ewangelickiego z 1886 r. koło cmentarza ewangelickiego. W 1912 r. rozbudowano kościół parafialny i odbudowano wieżę. Z okresu baroku zachowała się jedynie brama, prowadząca na dziedziniec kościelny.

Po wojnie, w 1925 r. wzniesiono w śródmieściu budynek straży pożarnej, która uprzednio mieściła się na placu zamkowym. W 1936 r. rozpoczęto budowę powszechnej szkoły o 14 klasach.

Budownictwo mieszkaniowe, rozpoczęte na większą skalę w 1933 r. objęło do 1936 r. 26 domów z zabudowaniami gospodarczymi na przestrzeni 28 336 m². Domy te, wznoszone grupami, mieściły się, prawdopodobnie, przy ul. Kolejowej (2), przy ulicy prowadzącej w kierunku Olsztyna (4), przy drodze do Lidzbarka (ul. Mickiewicza — *Wiepsener Strasse* (6) i nad Symsarną (14)⁵⁸. Zniszczona więc w czasie drugiej wojny światowej zabudowa miasta pochodziła z XIX i XX wieku.

⁵⁸ A. Poschmann, *600 Jahre Seeburg*, s. 69 i n., 121 i n., 156 i n.